

ДА ПРАБЛЕМЫ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ ПРАГМАТЭМ І ГРАМАТЫЧНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ У ТЭКСТАХ НА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблемы

Лінгвадыдактыка

У працэсе выкладання мовы як замежнай, так і роднай, вельмі значная роля належыць адбору дыдактычнага матэрыялу. Тэксты, што выкарыстоўваюцца ў дыдактычных мовах, павінны ўтрымліваць толькі той аб'ём лексікі і граматыкі, які ўжо быў вывучаны або вывучаецца ў дадзены момант. Наяўнасць значнай колькасці незнаёмых слоў і граматычных канструкцый не дазваляе ў поўнай меры сканцэнтравацца на абавязковым для засваення матэрыяле.

Гатовыя тэксты, якія ідэальна падыходзяць і па ўзроўню складанасці, і па напаяненні новым матэрыялам, знайсці амаль немагчыма. На практыцы выкладчыкі вымушаны або перапрацоўваць тэксты іншых, або ствараць свае ўласныя. Такая тэхналогія падрыхтоўкі дыдактычных матэрыялаў мае шэраг недахопаў. Сюды можна аднесці некарэктнасць і неідыяматычнасць у выпадку значнай перапрацоўкі ці напісання тэкстаў выкладчыкам, які не з'яўляецца носьбітам мовы. Яшчэ большай праблемай з'яўляецца прадуктыўнасць такой працы. На нашу думку, як мінімум на этапе пошуку і адбору тэкстаў прымяненне сродкаў аўтаматызацыі можа значна скараціць сілы і час выкладчыка. З дапамогай спецыяльных праграм можна выяўляць тэксты, якія ўтрымліваюць мэтавыя граматычныя канструкцыі і выразы, складаць карпусы такіх тэкстаў. На долю аўтара курса застаецца толькі больш творчая частка канчатковага адбору знойдзеных тэкстаў і іх рэдагавання. Асабліва важным з'яўляецца засваенне ідыяматычных выразаў, да ліку якіх адносяцца і прагматэмы. Прагматэмы сустракаюцца ўжо на самых першых уроках па замежнай мове і складаюць значную частку частотных выразаў паўсядзённага ўжытку.

Сінтэз маўлення

Адной з галоўных задач у сінтэзе маўлення з’яўляецца інтанацыйная разметка тэкста. Праграма павінна “ведаць”, дзе і як доўга трэба зрабіць паўзу. Заўважана, што падзел сказа на інтанацыйныя адзінкі ў многіх выпадках супадае з падзелам на сінтаксічныя групы. Так, калі паміж словамі існуе цесная граматычная і сэнсавая сувязь, то і паўза паміж імі або вельмі малая, або наогул не робіцца. У першую чаргу можна выдзеліць у якасці асобных інтанацыйных груп устойлівыя выразы. Далей, праграма таксама павінна ведаць, паміж якімі словамі часцей за ўсё ўзнікаюць граматычныя сувязі, каб адсякаць найменш верагодныя варыянты падзелу сказа на словазлучэнні.

Пошукавыя сістэмы

Каб паскорыць працэс працы з пашуковай сістэмай, у радку пошука дадаецца функцыя аўтадапаўнення запыту. Чым лепш і граматычна адэкватней такія падказкі, тым зручней праца за пашукавіком. Пры наборы аднаго слова сістэма падбірае найбольш верагодны працяг. Часта гэта робіцца на падставе статыстыкі запытаў, якая назапашваецца ў працэсе работы з пашуковай сістэмай. Так, прынамсі, працуе пашуковая сістэма Google. Аднак беларускіх запытаў робіцца параўнальна няшмат, таму не на кожнае слова можна атрымаць падказку, а калі падказка і ёсць, то гэта часта не вельмі дарэчнае спалучэнне.

прыгожы
прыгожыя **беларускія словы**
прыгожыя **вершы пра каханне**
прыгожы
прыгожыя **вершы**
прыгожыя **вершы на беларускай мове**
прыгожы **горад**
прыгожы **чалавек**
прыгожы **верш**
прыгожыя **дзяўчыны**
прыгожыя **словы пра беларусь**

Калі апрацаваць корпус тэкстаў з дапамогай апісаных вышэй граматык, то мы атрымаем даволі вялікі спіс граматычных словазлучэнняў, які можа палепшыць функцыянаванне падказкі ў тых выпадках, дзе пашуковай сістэме бракуе гісторыі запытаў для таго, каб прапанаваць адэкватныя спалучэнні.

Тэарэтычная аснова

У дадзенай працы мы апісваем працэс ідэнтыфікацыі шырокага кола моўных выказаў: граматычных словазлучэнняў і прагматэм. Два гэтых паняцці мы азначаем, карыстаючыся тэрміналогіяй Ігара Мельчука. Пад граматычным словазлучэннем мы разумеем спалучэнне слоў, утворанае без абмежаванняў і рэгулярна. Граматычнае словазлучэнне ўтворана без абмежаванняў, бо яго кампаненты могуць замяняцца на сінанімічныя без значных семантычных страт [1, с. 224–227]. Граматычнае словазлучэнне ўтворана рэгулярна — гэта значыць, што яго элементы звязаны граматычнымі правіламі дадзенай мовы. Прагматэмы — гэта выразы, якія звязаны сітуацыяй іх ужывання [2, р. 11]. Гэтыя выразы ў большасці ўтвораны паводле правілаў мовы, але яны ўтвораны з

абмежаваннямі, у адрозненне ад граматычных словазлучэнняў. Акрамя таго, прагматэмы часта з’яўляюцца гатовымі фразамі [2, р. 12].

Тэхніка апрацоўкі прагматэм і граматычных словазлучэнняў

Граматычныя словазлучэнні і прагматэмы збіраюцца і апісваюцца намі па-рознаму. Паколькі прагматэмы з’яўляюцца звязанымі выразамі, то іх лепш збіраць і апісваць у форме слоўніка. Што датычыцца граматычных словазлучэнняў, то, паколькі гэта адвольныя граматычныя аб’яднанні слоў, не толькі апісаць, але нават знайсці канечную колькасць гэтых выказаў не ўяляецца магчымым. Аднак, паколькі мы ведаем агульныя сінтаксічныя схемы, паводле якіх будуцца такія словазлучэнні, мы можам апісаць іх у выглядзе рэгулярных выказаў ці — схематычна — графаў.

Пабудова электроннага слоўніка прагматэм

База дадзеных

На дадзены момант намі сабраны спіс з больш за 300 прагматэм. Для сістэматызацыі выкарыстоўваецца сістэма кіравання рэляцыйнымі базами дадзеных — MS Access. З яе дапамогай можна лёгка структураваць, а таксама экспартаваць дадзеныя.

Прагматэма	Форма	Функцыя	Сітуацыя
Да пабачэння!	вусная	развітанне	размова
Да хуткага спаткання!	вусная	развітанне	размова
Дзень добры!	вусная	прывітанне	размова
Добрай ночы!	вусная	развітанне	размова
Добрай раніцы!	вусная	прывітанне	размова
З Днём Народзінаў!	вусная	віншаванне	дзень народзінаў
З Новым годам!	вусная	віншаванне	новы год
З Раствам Хрыстовым!	вусная	віншаванне	раство

Лінгвістычны працэсар

Прагматэмы, сабраныя і катэгарызаваныя ў праграме MS Access, імпартаваныя ў асяроддзе лінгвістычнага працэсара NooJ. Тут яны афармляюцца ў выглядзе слоўніка, які потым можна прымяняць да тэкстаў і карпусоў тэкстаў, сабраных у гэтай жа праграме.

Структура слоўніка

Прагматэмы можна падзяліць на некалькі катэгорый паводле такіх крытэраў, як форма ўжытку (пісьмовая ці вусная), функцыя выказвання (інфармаванне, паведамленне, развітанне, віншаванне і г.д.), а таксама сітуацыя выкарыстання — тыя асаблівыя ўмовы (месца, час, падзея), у якіх ужываецца дадзеная прагматэма.

Прыклады прагматэм

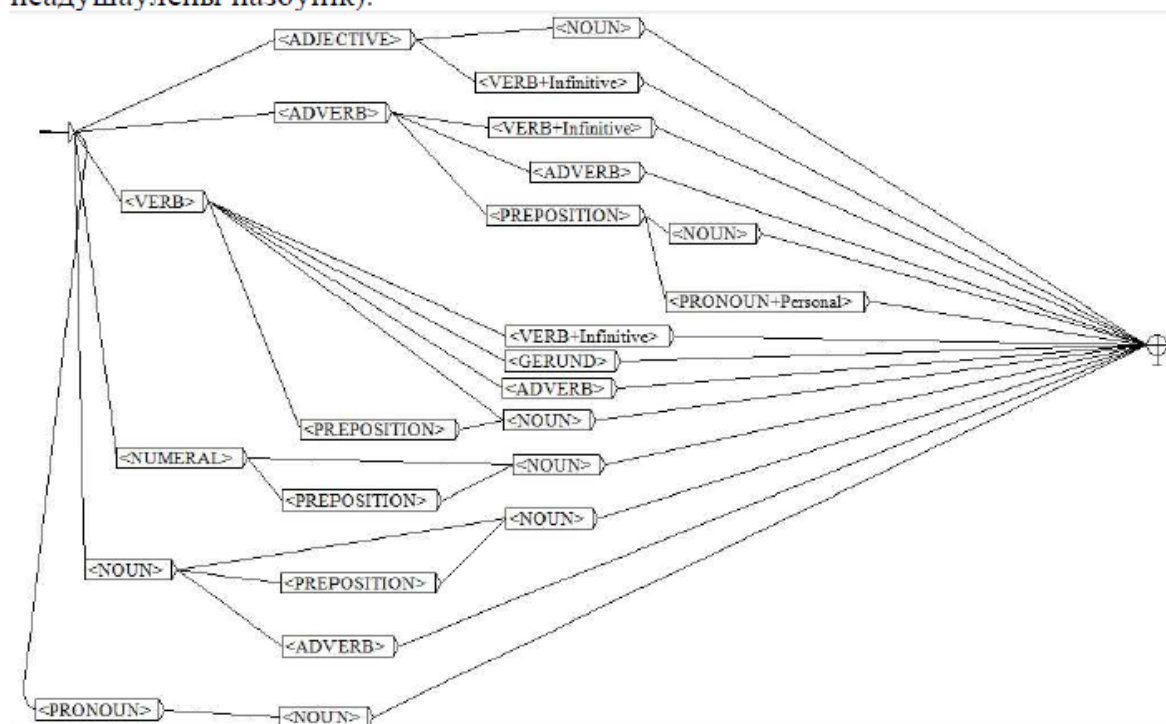
Сярод сабраных прагматэм шмат пісьмовых выказаў. Так, у якасці перасцярогі на шылдах, платах, аб’ектах пад аховай пішуць “*Асцярожна! Злы сабака.*» Гэта прагматэма, таму што ў такой і толькі такой сітуацыі ўжываецца дадзены выраз, да таго ж амаль няма выпадкаў замены яго на сінанімічны (*“*Будзьце асцярожнымі, бо тут ёсць небяспечны сабака*”). Нямае ёсць і выказаў з паўсядзённага жыцця, напрыклад, “*Смачна есці!*» — гэты выраз па форме ўжытку адносіцца да вусных, належыць да сітуацыі застолля і выконвае функцыю зычэння.

Сінтаксічныя граматыкі для вызначэння граматычных словазлучэнняў у тэкстах

Лінгвістычны працэсар

Для апісання граматычных словазлучэнняў мы будзем сінтаксічныя схемы асноўных тыпаў словазлучэнняў, агульнавядомыя ў сучаснай беларускай мове. Тыпы ў дадзеным выпадку вылучаюцца паводле першага слова ў словазлучэнні. На ўваходзе графа, які мы будзем у асяроддзі праграмы NooJ, першае слова, у прамежкавых вяршынях — сярэдняе і апошняе словы, а на выхадзе — гатовае словазлучэнне, якое павінна атрымацца пры праходзе па адным з пабудаваных ланцугоў графа. Дзякуючы намаганням беларускіх даследчыкаў ужо створаны марфалагічны слоўнік беларускай мовы для лінгвістычнага працэсара NooJ; граф граматычных словазлучэнняў можа быць дастаткова агульным: усе патрэбныя лексемы, а таксама іх словазмяняльныя парадгмы і марфалагічныя характарыстыкі будуць улічаны. Мы можам напісаць “Noun”, і гэта будзе значыць — любы назоўнік у любой форме. А можам удакладніць склон ці падклас той ці іншай часціны мовы (адушаўлены ці неадушаўлены назоўнік).

Прыклады граматычных словазлучэнняў

Мы класіфікуем словазлучэнні па першым слове, а не па галоўным слове, слове да якога дапасуецца другое, залежнае слова. Гэта робіцца таму, што NooJ аналізуе тэкст пакрокава, злева направа. Так, у сказе *Разам з лазняй сплыла чорная гісторыя NooJ* вылучае 2 граматычныя словазлучэнні: *разам з лазняй* і *чорная гісторыя*. Гэтыя словазлучэнні адпавядаюць наступным схемам: [Noun + Preposition + Noun] і [Adjective + Noun].

Высновы

Такім чынам, намі зададзены накірунак працы па апісанні прагматэм і граматычных словазлучэнняў беларускай мовы, які дазволіць лінгвістычнаму працэсару, у спалучэнні са створанымі ўжо для яго марфалагічнымі слоўнікамі, эфектыўна выяўляць у тэкстах словазлучэнні пэўных тыпаў і прагматэмы. Прагматэмы будуць выяўляцца шляхам параўнання са слоўнікам, які ўключае канечную колькасць гэтых адзінак. Граматычныя ж словазлучэнні будуць ідэнтыфікавацца праз прымяненне да тэксту шэрагу рэгулярных выразаў, якія фактычна з'яўляюцца сінтаксічнымі схемамі асноўных тыпаў словазлучэнняў сучаснай мовы.

Паколькі праца знаходзіцца яшчэ толькі на пачатковай стадыі, варта канстатаваць шэраг невырашаных праблем, якімі мы плануем заняцца неадкладна.

Прагматэмы — толькі падклас значна шырэйшай групы несвабодных выразаў — фразем, паводле тэрміналогіі Ігара Мельчука. Часам гэтыя адзінкі карэлююць з іншымі падкласамі гэтага мноства — ідыёмамі, клішэ і г.д. Неабходна пачаць апісваць і іх, а таксама выявіць асаблівасці працы з кожным падкласам.

Зададзеныя сінтаксічныя схемы граматычных словазлучэнняў даволі шырокія і даюць задавальняльныя вынікі пры першаснай апрацоўцы тэкста. Тым не менш, у шэрагу выпадкаў мяжа словазлучэнняў можа быць вызначана няправільна. Напрыклад, у сказе “...*Новую лазню стары Даніла Кагут вывеў сажняў за сто ад берага,...*” вылучаюцца словазлучэнні *вывеў сажняў* і *сто ад берага*. Для таго, каб *сажняў за сто* выявіць як асобнае словазлучэнне, трэба было б напісаць дадатковую, больш дэталёвую схему кшталту [назоўнік меры + прыназоўнік + лічэбнік]. Наступным крокам пасля правільнай ідэнтыфікацыі граматычных словазлучэнняў будзе вылучэнне сегментаў больш высокага ўзроўню — фраз, кшталту *вывеў сажняў за сто ад берага*. Гэта патрабуе напісання схем другога парадку.

ЛІТАРАТУРА

1. Мельчук И.А. Смысл и сочетаемость в словаре. — М., 2007.
2. Mel'čuk I. (forthcoming) Tout ce que nous voulions savoir sur les phrasèmes, mais ...In “Cahiers de lexicologie, revue internationale de lexicologie et de lexicographie —. Paris: Classiques Garnier.